

Het Wilhelmus

**Ein schön neues
Lied / von dem Prinzen
von Oranien. Wilhelm von Nas-
sawe / bin ich von Teütschem
blüt. Im Thon.**

**Wie man das Lied vom Grafen von
Rom singet.**

2 5 7 3.

Het Wilhelmus is tegenwoordig natuurlijk vóór alles de nationale hymne van Nederland, maar gedurende zijn lange geschiedenis heeft het lied vele andere functies vervuld, zoals die van partijlied bij binnenlandse conflicten, van muzikaal vermaak, van voorbeeld voor andere politieke liederen en niet in de laatste plaats van hymne van het huis Nassau.¹ Het verrassende is nu dat dit niet alleen voor Nederland geldt maar ook voor het buitenland. Ik zal dat toelichten aan de hand van voorbeelden uit drie landen: Duitsland, Zwitserland en Luxemburg.²

Duitsland: zestiende en zeventiende eeuw

De geschiedenis van het Wilhelmus begint al in het buitenland. Weliswaar ontbreken directe gegevens over het exacte tijdstip en de omstandigheden van ontstaan, maar in het Wilhelmusonderzoek is men het erover eens dat het lied in de omgeving van Willem van Oranje moet zijn geschreven tijdens diens ballingschap op de Dillenburg, en wel tussen het einde van 1568 en het begin van 1572. Bij het schrijven van het lied is de – nog steeds onbekende! – dichter kennelijk beïnvloed door de traditie van Duitse politieke liederen, onder meer wat

over de grens

betreft het gebruik van een acrostichon en in enkele wendingen.³

We kunnen ervan uitgaan dat het lied als een propagandamiddel werd ingezet bij de voorbereiding van een nieuwe opstand tegen het bewind van Alva. Het Wilhelmus richtte zich in eerste instantie ongetwijfeld tot de inwoners van de Nederlanden zelf en tot de talrijke Nederlandse vluchtelingen in de buurlanden. Bovendien probeerde Willem van Oranje in de jaren 1568-1572 ook de publieke opinie in Duitsland voor zich te winnen. Het is daarom hoogst waarschijnlijk dat het lied tegelijkertijd in het Duits werd verspreid, zoals dat ook met andere propandageschriften van de Prins gebeurde. Directe aanwijzingen voor een receptie van het lied in Duitsland zijn er echter niet vóór 1573.

De vroegste bron van het Wilhelmus in het Duitse taalgebied is een liedpamflet uit 1573,⁴ in het Wilhelmusonderzoek sedert 1985 bekend. Deze Duitse vertaling is de oudste volledige bron van het lied; de vroegste volledige Nederlandse tekst dateert pas van 1577-1578.⁵ Er is nog iets dat de Duitse versie van 1573 opmerkelijk maakt: tussen de zevende en achtste strofe van de Wilhelmustekst zijn drie strofen ingevoegd die betrekking hebben op het beleg van Haarlem. Ze horen niet bij het oorspronkelijke lied en komen verder ner-

Wilhelmus von Nassau / bin ich von
Teutschem blut / dem vatterland ge-
trawe / bleib ich bis in den todt / Ein
Pringen von Branien / bin ich frey vnuers-
fert / den König von Hispanien / hab ich all-
zeit geehrt.

In Gottes forcht zúleben / hab ich alle
zeit getracht / darumb bin ich vertriben / vñ
Land vnd leuth gebracht / ja Gott soll mich
regieren / als ein gút Instrument / das ich
soll widersehen / in meinem Regiment.

Leidt euch mein vnderlassen / die auff-
recht sein von art / Gott wirt euch nit ver-
lassen / all seit jr nun beschwert / der fromb
begert zú leben / der biß Gott nacht vnnd
tag / das er mir krafft wöll geben / das ich
euch helffen mag.

Leib gút vnd allzúsamem / hab ich euch
nicht gespart / mein brüder hoch von nam-
men / die haben euch bewart / Graff Adolff
ist geblieben / in Friesland in der schlacht /
sein Seel inn das ewige leben / erwart des
Jüngsten tag.

Edel vnnd hoch geboren / von Keiserlich-
chem stam / ein Fürst des Reichs erkoren /

A 11 ale

Oudst bekende volledige
versie van het Wilhelmus,
Straatsburg 1573. Stadt- und
Universitätsbibliothek, Bern.

gens anders voor. Het beleg van Haarlem door Spaanse troepen duurde van december 1572 tot juli 1573 en trok ook in het buitenland de aandacht. De toegevoegde strofen gaan niet concreet in op gebeurtenissen tijdens het beleg maar spreken de bevolking van de stad moed in: 'Ach Harlem halt dich veste'. De oproep tot standvastigheid gaat vergezeld van woorden die Oranje in de mond worden gelegd: 'Ich edel Printz hochgeboren / von Adelichem stamm / ich soll euch nicht verlassen / als ein fromb Christen mann.'

Zoals bijna alle teksten van het Wilhelmus uit de zestiende en zeventiende eeuw bevat deze druk van 1573 geen muzieknotatie. Ten behoeve van de muzikale realisatie werd doorgaans een wijsaanduiding boven het lied gezet, een verwijzing naar een bestaande melodie. De Nederlandse Wilhelmussen in het Geuzenliedboek verwijzen naar de 'wijze van Chartres', een Frans lied over het beleg van Chartres door de protestantse Prins van Condé. De Duitse druk van 1573 noemt echter in de

wijsaanduiding niet *Chartres* maar *Der Graf von Rom*, een ballade die sedert de vijftiende eeuw gedocumenteerd is.⁶ Blijkbaar was de melodie van *Chartres* in de Duitse landen zo onbekend dat er voor de wijsaanduiding op een vervangende melodie moest worden teruggevallen. Aan passende melodieën was geen gebrek, zoals bijvoorbeeld de zogenoemde *Hildebrandston* en de *Benzenauerton*. Waarom uitgerekend de *Graf von Rom* werd gekozen is niet duidelijk. Misschien bood de adellijke associatie prinsgraaf een aanknopingspunt, misschien speelde ook een rol dat een recent lied over de onthoofding van de graven van Egmont en Hoorne (Brussel 1568) op de *Graf von Rom* werd gezongen.⁷ Omdat ook latere Duitse bronnen van het Wilhelmus (pamfletten uit 1611, 1621, 1629, en het *Frankfurter Liederbuch* [1580-1600]) als wijsaanduiding de *Graf von Rom* noemen, moet worden aangenomen dat het Wilhelmus in Duitsland in elk geval ook op die melodie is gezongen. Dat moet als volgt hebben geklonken:⁸

1
Vergelijk de bijdragen van Martine de Bruin en Louis Peter Grijp.

2
De receptie van het Wilhelmus buiten Nederland is uitvoerig beschreven in Nehlsen 1993. In de onderhavige bijdrage zijn nieuw materiaal en nieuwe inzichten verwerkt, die daarin nog niet voorkomen.

3
Koch 1932; Maljaars 1996: 52-56; 295-298.

4
Nehlsen 1985 en 1993.

5
De Bruin 1997 en haar artikel in dit boek, p. 18 en 39.

6
Meier 1935, nr. 14.

7
Nehlsen 1993: 55.

8
Tekst naar de druk van 1573, melodie naar Erk en Böhme 1893: 93 e.v.

Wil - hel-mus von Nas - saw, bin ich von Teutsch-em blut, dem
vat - ter - land ge - tra - we, bleib ich biß in den Todt, Ein
Print - zen von U - ra - nien, bin ich frey un - uer - fert den
Kö - nig von His - pa - ni - en hab ich all - zeit ge - ehrt

Het Wilhelmus in het Duits gezongen op de melodie van de *Graf von Rom* (reconstructie).

Dit is echter een reconstructie die in geen enkele bron in deze vorm voorkomt. De vier bronnen met melodieën voor het Wilhelmus die uit het Duitse taalgebied zijn overgeleverd, zijn herkenbaar als varianten van de *Chartres*-melodie. Hieruit maken we op dat de wijsaanduiding *Graf von Rom* niet beklifde en dat de *Chartres*-melodie zich van de Nederlanden uit mondeling over het gehele Duitse taalgebied verspreidde.

Bij het liedpamflet van 1573 wordt weliswaar geen drukker aangegeven, maar op grond van een vergelijking van de typen (lettervormen) kon worden vastgesteld dat dit Thiebolt Berger moet zijn geweest.⁹ Deze drukker was van 1551 tot 1584 in Straatsburg werkzaam¹⁰ en gaf talrijke liedpamfletten uit. Zijn repertoire strekte zich uit over alle domeinen van het populaire lied van die tijd: geestelijke en wereldlijke, politieke en apolitieke liederen, nieuwslie-deren, *Meisterlieder*, enzovoort. Bergers druk van het Wilhelmus zal niet de eerste in het Duits zijn geweest. De toevoeging van drie strofen laat zien dat er een eerdere

versie moet zijn geweest. Berger zal het lied niet zozeer hebben gedrukt wegens een bijzondere relatie met Willem van Oranje – een opdracht bijvoorbeeld –, maar eerder omdat de Nederlanden volop in het nieuws waren en hij er daarom brood in zag. Dat de drukker in tegenstelling tot zijn uitgaven van de rijks wetten op het Wilhelmuspamflet zijn naam en woonplaats verzweg, kunnen we interpreteren als een voorzorgsmaatregel tegen Spaansgezinde krachten in Duitsland.

Na 1573 verspreidde het lied zich snel over het Duitse taalgebied. Er zijn talrijke aanwijzingen voor een voortdurende populariteit in de jaren van 1573 tot 1684. Bijgaand diagram geeft een numeriek overzicht van de overlevering van tekst en melodie van het Wilhelmus zelf en van zijn contrafacten.¹¹ Men ziet dat het Wilhelmus gedurende een halve eeuw zeer populair was in de Duitse landen, tussen 1580 en 1630.

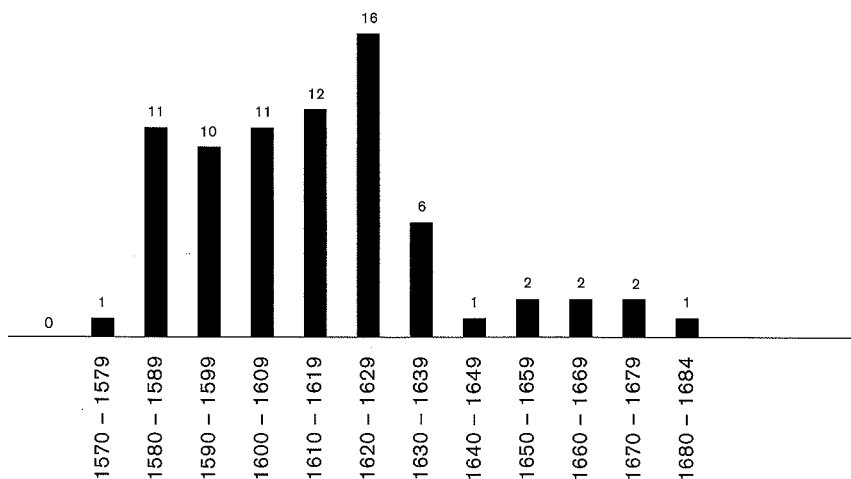
Ook de geografische verspreiding van het Wilhelmus laat zich in grote lijnen uit de

⁹ Ik dank dr. Frieder Schanze uit Tübingen voor het bepalen van de drukker.

¹⁰ Benzing 1982: 447.

¹¹ Dit diagram wijkt gedeeltelijk af van dat in Nehlsen 1993: 174 door de vondst van nieuwe contrafacten. Het gaat om nieuwe contrafacten uit 1594, 1601 en 1631, en om heruitgaven van de contrafacten K-16 (1585) en K-23 (1620).

20

Bronnen van het Wilhelmus (inclusief contrafacten) in het Duitse taalgebied.

overlevering van de tekst en de contrafac-
ten afleiden. De bronnen leren ons dat het
in het hele Duitse taalgebied gezongen
werd, van Lübeck tot in Zwitserland en
van Straatsburg tot in Praag.¹² Alleen uit
Oostenrijk zijn geen bronnen bekend. Dat
is begrijpelijk wanneer men zich realiseert
dat juist Oostenrijk, waar de Habsburgers
vandaan kwamen, voor de receptie van het
Wilhelmus geen vruchtbare bodem vorm-
de. Verder is het opvallend dat veel bron-
nen in een strook langs de Rijn liggen:
Keulen, Frankfurt, Heidelberg, Straats-
burg, Bazel en Graubünden. De Rijn was
de hoofdverkeersader tussen Nederland
en zijn oosterburen, waarover niet alleen
goederen- en personenvervoer, maar ook
culturele uitwisseling plaats had. Interessant
is dat het Wilhelmus via de Duitse landen
nog verder van huis is geraakt. In 1626
verscheen in Zweden een liedpamflet met
de volgende titel:

Een nyy Wiisa / Giordt /
S. Konungh / GUSTAVO I. /
Och hans Mayt. Effterkommande /
tilähra, For then rätte Relighion /
H. Mayt. kom j liusetvthi /
Swerighe. / Siunges såsom then
Wiisan: Wilhelmus / von Nassowen,
Bin ich von / Deudschem blut. /
[...] / Tryckt j Calmar, /
Hoos Christopher Günther, /
Anno 1626.¹³

De wijsaanduiding in het Duits maakt het
waarschijnlijk dat het Wilhelmus via Duits-
land in Zweden terecht kwam. In hoeverre
het daar verspreid was, kan ik echter niet
beoordelen. Deze druk is de enige bron.

Waarom was het Nederlandse Wilhel-

mus juist bij de oosterburen zo geliefd? De
bronnen doen twee oorzaken vermoeden.
Ten eerste had het Wilhelmus in de decen-
nia rond 1600 een politieke functie. Een
duidelijk voorbeeld is het eerdergenoemde
pamflet uit 1573, dat met de tussengevoeg-
de strofen over het beleg van Haarlem een
bewijs levert voor een *politieke* omgang met
het lied. Het stelt het lied in dienst van de
actuele berichtgeving over de oorlog die in
de Nederlanden was uitgebroken. In de
Duitse landen bestond een levendige
belangstelling voor de politieke en militaire
conflicten in het buurland, en menig een
stelde zijn hoop op de nieuwe staat. De
Duitse historicus Golo Mann schreef:
'Naar Holland keken zij die het evangeli-
sche geloof waren toegedaan; op Holland
stelden diegenen hun hoop, die tot een
woelige, ontevreden stand behoorden en
met hun koning overhoop lagen, vooral als
die koning van de Habsburgers afstam-
de.'¹⁴ En wie het Wilhelmus hoorde of
zong, kan men daaraan toevoegen, dacht
aan datzelfde Holland. Het zal dus nie-
mand verrassen dat het Wilhelmus het
voorbeeld werd voor nieuwe liederen over
Nederland of voor liederen met een anti-
Spaanse en anti-Habsburgse strekking.

Ik geef twee voorbeelden. In het begin
van de zeventiende eeuw ontstond in de
omgeving van de calvinistische Paltsgraaf
die in Heidelberg residentie hield een lof-
lied op prins Maurits, kennelijk als eerbe-
toon aan de Nederlandse geloofsgenoot.
De eerste strofe luidt:

Mit einem Vesten vertrauwen,
Auf Gott das höchste Güt,
Mauritius von Nassauwe,
Kom ich das Teutsche Blüt.

12

Zie de kaart in Nehl-
sen 1993: 177.

13

Exemplaar in Stock-
holm, Koninklijke
Bibliotheek. Ik dank
Margareta Jersild,
Stockholm, voor
toezending van een
kopie. Vertaling: Een
nieuw lied gemaakt
ter ere van koning
Gustaaf I en Zijne
Majesteits nakomelin-
gen, omdat het ware
geloof aan Zijne
Majesteit in Zweden
is verschenen. Wordt
gezongen op de wijze
van Wilhelmus van
Nassowen, Bin ich
von Deudschem blut.
Gedrukt in Kalmar bij
Christopher Günther
Anno 1626. (Met
dank aan prof. dr. Rob
Rentenaar.)

14

Mann 1971: 46.

O Niderlandt erkohren,
Zu deinem Heyl vnd Schutz,
Bin dir zû Gût geboren,
Sûch nit mein eygen Nutz.¹⁵

Dit lied op Maurits is sterk afhankelijk van het Wilhelmus; van het algemene idee ('Ik, Prins van Oranje, voor jullie, Nederlanders') tot aan de overname van wendingen, zoals het 'Duitse bloed'. Het neemt zelfs het acrostichon van het Wilhelmus over: de eerste letters van de zestien strofen vormen tezamen de naam MAVRITZ VON NASSAW.

Gedurende de Dertigjarige Oorlog werden verscheidene contrafacten op het Wilhelmus geschreven die een leider uit de politieke en militaire twisten centraal stelden. Zo zijn er liederen bekend op Frederik v van de Palts, de zogenoemde Winterkoning die in 1619 de kroon van Bohemen aanvaardde en in 1620 weer verdreven werd, op de protestantse koning Christiaan iv van Denemarken, op de veldheer van de keizer, graaf Tilly, en op de Zweedse koning Gustav Adolf II. Christiaan iv, die tevens koning van Noorwegen was en zich in 1625 aan de zijde der protestanten schaarde, werd het volgende lied in de mond gelegd:

Christianus von Norwegen,
Bin ich ein frischer Held,
Mein Glück vnd all mein Segen,
Hab ich zu Gott gestelt,
Den Käyser vnd alle Fürsten,
Hab ich allzeit geehrt,
Vor Tylli dem Landstreicher,
Bin ich noch vnverfehrt.¹⁶

Ook hier zijn enkele stijlmiddelen en wendingen aan het Wilhelmus ontleend: een vorst stelt zich met zijn gelatiniseerde naam en afkomst voor, betuigt eer aan andere vorsten en benadrukt zijn onverschrokkenheid. Ook in de politieke oriëntatie wordt het voorbeeld gevolgd: Christiaan bestrijdt evenals Willem van Oranje het katholieke kamp. Het contrafact maakt dus gebruik van de antikatholieke connotatie van het Wilhelmus. De spot die met de tegenstander door het hele lied heen wordt gedreven, ontbreekt echter in het Wilhelmus.¹⁷

Behalve aan de politieke dimensie, die het Wilhelmus tot een klinkend symbool van de antikatholieke, anti-Habsburgse partij maakte, dankt het Wilhelmus zijn grote populariteit ongetwijfeld aan zijn aantrekkelijke melodie. Het werd ook een amusementslied, dat samen met allerlei andere populaire liederen aan het zanglustige publiek werd aangeboden. Een voorbeeld daarvan vindt men in populaire liedboeken, bijvoorbeeld in de zeven drukken tussen 1580 en 1600 van het zogenoemde *Frankfurter Liederbuch* of in een aantal rond 1595 verschenen Nederduitse liedboeken.¹⁸ Deze bundels hadden geen muzieknotatie, maar het Wilhelmus komt ook voor in een kunstige vierstemmige zetting in de verzameling *Reuterliedlein* (1603) van Melchior Franck, kapelmeester en componist te Coburg.¹⁹ Eveneens vierstemmig, maar zonder tekst, is de bewerking van Michael Praetorius, hofkapelmeester in Wolfenbüttel, in diens wereldlijke verzameling *Terpsichore* (1612).²⁰

15
Nehlsen 1993: 431-433, hier geciteerd naar bron D. Deze druk zonder jaar en uitgever moet worden toegeschreven aan de drukker Abraham Weerli uit Bern (werkzaam 1614-1622).

16
Nehlsen 1993: 455.

17
Het lied 'van' Christiaan werd in 1626 van katholieke zijde beantwoord door een lied dat Tilly in de mond werd gelegd, en beïnvloedde later verscheidene liederen op Gustav Adolf. Zie Nehlsen 1998.

18
Nehlsen 1993: 61-74, 97-98.

19
Ibidem, 81-85. Het Wilhelmus is hier verkort tot vier strofen.

20
Ibidem, 104-105.

Duitsland: negentiende en twintigste eeuw

In de tweede helft van de zeventiende eeuw verdween het Wilhelmus langzaam uit het Duitse liedrepertoire. Pas in de negentiende eeuw kwam het lied weer in Duitsland in omloop, zij het aanvankelijk nog verborgen in anthologieën. Het lied werd pas echt bekend dankzij een cyclus voor mannenkoor en orkest, *Sechs Altniederländische Volkslieder* van de Weense componist en dirigent Eduard Kremser; deze ging in december 1877 in première. Kremser had zes liederen uit Valerius' *Neder-landsche Gedenck-clanck* (1626) uitgekozen en door een kennis, Joseph Weyl, van een Duitse tekst laten voorzien. De liederen werden zo achter elkaar geplaatst, dat ze een 'beeld van de Nederlandse vrijheidsstrijd' gaven.²¹ Dit beeld reduceerde de historische gebeurtenissen tot enkele ideaaltypische topen: *Klage der Not – Auftritt des Helden – Kampf – Sieg und Dank*. Behalve het Wilhelmus had Kremser ook 'Merck toch hoe sterck' uitgekozen en 'Wilt heden nu treden'. De cyclus werd een enorm succes en werd zelfs – in het Duits! – in Nederland uitgevoerd.²² In 1893 zette keizer Wilhelm II, die vaker beslissende invloed uitoefende op het Duitse mannenkoorwezen, zich persoonlijk in voor de popularisering van de cyclus. Na een concert van een mannenzangvereniging, die ook Kremser's *Sechs Altniederländische Volkslieder* zong, sprak hij: 'Ik kan alleen maar wensen, dat de kracht zoals die bijvoorbeeld in de Oudnederlandse liederen aanwezig is, op grotere groepen van het volk inwerkt. Het effect van deze liederen en het enthousiasme dat ze teweegbrengen zijn zeer buitengewoon. Ik

zou wensen dat ze ook op scholen worden gezongen. Ik heb daarom vandaag ook een aantal directeuren van gymnasia uitgenodigd, zodat ze de liederen kunnen horen en er op hun scholen nuttig gebruik van kunnen maken.'²³ De reden van deze keizerlijke interventie zou kunnen zijn dat hij groot belang hechtte aan ideologisch tegengas tegen de binnenlandse oppositie, de sociaal-democraten. De *Altniederländische Volkslieder* in Kremser's zetting – waarin een religieus getinte vaderlandsliefde werd verbonden met het leiderschap van een adellijke held – leken hem klaarblijkelijk geëigend om bij de jeugd en het volk een staats- en vaderlandslievende gezindheid aan te kweken. Zo verschenen talrijke school- en volksuitgaven van Kremser's cyclus alsmede een reeks verdere bewerkingen van de *Altniederländische Volkslieder* door andere componisten en arrangeurs, zodat ze inderdaad algemeen bekend werden.

Dankzij Kremser en zijn epigonen werd het Wilhelmus weer populair in Duitsland. Maar de grootste verspreiding kreeg althans de *melodie* van het Wilhelmus pas in de jaren 1930 tot 1945, en wel met een andere tekst, het lied 'Wenn alle untreu werden'. Dat vereist enige verklaring. In 1814 schreef de dichter Max von Schenkendorf (1783-1817) het lied 'Wenn alle untreu werden', dat hij opdroeg aan de stichter van de Duitse turnbeweging, Friedrich Ludwig Jahn. In pathetische bewoordingen wordt hier de trouw bezongen. Het lied raakte vooral in de turnwereld verspreid en wordt in talrijke negentiende-eeuwse liedboeken aangetroffen.²⁴ Na de Eerste Wereldoorlog kreeg het lied symboolwaarde voor rechtse groeperingen.

21
Aldus Kremser zelf, geciteerd in Nehlsen 1993: 239.

22
Deze uitvoeringen hadden een aanzienlijk aandeel in de vervanging van de zogenoemde 'nieuwe wijs' door de heden ten dage gebruikelijke melodie volgens Valerius. Meer hierover in de bijdrage van Grijp, p. 65.

23
Nehlsen 1993: 251.

24
Daarbij werd de oorspronkelijke tekst veranderd. Schenkendorfs tekst is geheel in de ik-vorm geschreven, die echter spoedig in de wij-vorm werd veranderd. De laatste twee regels van het gedicht luidden oorspronkelijk 'Will predigen und sprechen von Kaiser und von Reich', maar dat werd later 'Will predigen und sprechen von heiligen deutschen Reich'.

Eduard Kremser (1838-1914).

Wenn alle untreu werden

Wenn al - le un - treu wer - den, so
 daß im - mer noch auf Er - den für
 blei - ben wir doch treu, Ge - fähr - ten uns - rer
 euch ein Fähn - lein sei.)
 Ju - gend, ihr Bil - der bess - rer Zeit, die
 uns zu Män - ner - tugend und Lie - bes - tod ge - weih't.

'Wenn alle untreu werden', op de oudere melodie.
SS-Liederbuch, 'Kriegsausgabe', zesde druk, München z.j.

Zo werd het bij de NSDAP aan het begin van de jaren twintig tot de oudste 'stam' van partijliederen gerekend.²⁵ De ss koos het lied uit als haar *Treuelied*, dat een vast bestanddeel van het ss-liedrepertoire zou worden. Als melodie werd hier 'Auf, auf zum fröhlichen Jagen' gebruikt; een van oorsprong Franse melodie die uit de achttiende eeuw stamde.²⁶ Tot 1923 werd Schenckendorfs lied alleen op deze melodie gezongen. In dat jaar publiceerde Walther Hensel (1855-1956), een van de leidende figuren van de *Jugendbewegung*, het liedboek *Das aufrecht Fähnlein*. Daarin is onmiddellijk na een versie van het Wilhelmus (met Nederlandse en Duitse tekst) Schenckendorfs 'Wenn alle untreu werden' afgedrukt, met de nieuwe wijsaanduiding 'Nach dem Wilhelmusliede zu singen'.

Hensels ingreep had verstrekkende gevolgen. In de daaropvolgende tijd werd het lied bijna alleen nog maar met de melodie van het Wilhelmus verspreid. En die verspreiding was buitengewoon groot. Gedurende het Derde Rijk werd het, blijkbaar dankzij zijn functie als *Treuelied* van de ss, tot een van de centrale liederen van het officieel verordonneerde zangrepertoire; het was een van de kernliederen van de *Volksschule*²⁷ en het stond in praktisch alle liedboeken van de onderscheiden nazi-onderdelen.

Alleen de ss hield de oude melodie aan. Uit de gedrukte bronnen maken we het volgende op. Als in Duitsland in de jaren 1930 tot 1945 de melodie van het Wilhelmus klonk, werd daarop meestal de tekst 'Wenn alle untreu werden' gezongen, of

25
 Koepf 1939: 135.
 26
 Erk en Böhme: nr.
 1449; Nehlsen 1993:
 207-213. De tegen-
 woordig gebruikelijke
 melodie voor 'Auf, auf
 zum fröhlichen Jagen'
 is een geheel andere,
 die in het begin van
 deze eeuw in Karinthië
 werd opgetekend.
 27
 Koepf 1939.

Wenn alle untreu werden

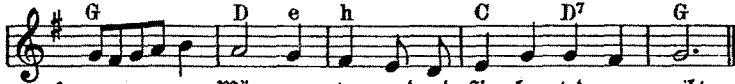
Melodie des Geusenliedes, 1568

1. { Wenn al = le un = treu wer = den, so blei = ben wir doch treu, }
 { daß im = mer noch auf Er = den für euch ein Süh = lein sei. }
2. { Wollt nim = mer von uns wei = chen, uns im = mer na = he sein, }
 { treu wie die deut = schen Ei = chen, wie Mond und Son = nen = schein! }
3. { Es ha = ben wohl ge = run = gen die Hel = den die = ser Schrift, }
 { und nun der Sieg ge = lun = gen, übt Sa = tan neu = e List. }

1. Ge = fähr = ten uns = rer Ju = gend, ihr Bil = der bess = rer Zeit, die
2. Einst wird es wie = der hel = le in al = ler Brü = der Sinn, sie
3. Doch wie sich auch ge = stal = ten im Le = ben mag die Zeit, du

1. uns — zu Män = ner = tu = gend und Lie = bes = tod ge = weih.
2. keh = ren zu der Quel = le in Lieb und Treu = e hin.
3. sollst mir nicht ver = al = ten, o Traum der Herr = lich = keit!

4. Ihr Sterne seid uns Zeugen, die ruhig niederschauen, wenn alle Brüder
 schweigen und falschen Götzen traun. Wir wolln das Wort nicht brechen, nicht
 Buben werden gleich, wolln predigen und sprechen vom heiligen deutschen Reich!

Mag v. Schenkenborf, 1814

'Wenn alle untreu werden' op de melodie van het Wilhelmus. *Lieder der Hitler-Jugend: Uns geht die Sonne nicht unter* (red. Hugo W. Schmidt, Keulen 1934).

28

Bedoeld zijn de bevrijdingsoorlogen tegen de napoleontische heerschappij van 1813-1815.

29

Kurzke 1990: 69. Kurzke baseert zich op het feit dat in de ss-liedboeken het *Treuelied* samen met het *Deutschlandlied* en het *Horst-Wessellied* aan het begin stond. Daar moet tegen in worden gebracht dat mij geen aanwijzingen bekend zijn dat

'Wenn alle untreu werden' gedurende de nazitijd inderdaad officieel als nationale hymne in overweging is genomen of zelfs maar in het openbaar is voorgesteld.

30

Zie de bijdrage van Grijp, p. 77.

31

Groeperingen van vluchtelingen uit voormalige Duitse gebieden in het oosten, doorgaans van rechtse signatuur.

32

Nehlsen 1993: 468-469.

33

Funk-Hennigs 1988: 106.

werd die erbij gedacht als het om een instrumentale uitvoering ging. De muzikale eed van trouw in verbinding met het *heil'ge deutsche Reich* paste kennelijk naadloos in de nationaal-socialistische ideologie, en – hoe onvoorstelbaar het ook moge klinken – het lied had zelfs de Duitse nationale hymne kunnen worden. Dat is althans de inschatting van de publicist Herman Kurzke: 'Het zou een innerlijke logica gehad hebben, als uit de liederen van de *Befreiungskriege*²⁸ de Duitse nationale hymne zou zijn voortgekomen. Gezongen op de melodie van het Nederlandse volkslied (het *Wilhelmus*- of *Geusenlied* van 1568) maakt "Wenn alle untreu werden" onmiskenbaar aanspraak op deze status; in het liedboek van de ss heeft het die tenslotte ook bereikt.'²⁹ Zover is het gelukkig niet gekomen. Het lijkt me

voor Nederlanders al moeilijk genoeg te accepteren dat *hun* Wilhelmus ook bij de vijand, die hun land en volk tiranniseerde, een belangrijke rol speelde. Wij hebben hier met de paradoxale situatie te maken dat één melodie opgenomen was in de totaal verschillende liedtradities van twee toentertijd vijandige kampen. In het ene kamp nam het lied een vooraanstaande plaats in in het zangrepertoire van de nazi's, in het andere werd het ervaren als symbool van het verzet van het Nederlandse volk tegen de nazi-overheersing.³⁰

Maar de geschiedenis van 'Wenn alle untreu werden' was na het instorten van het Derde Rijk nog niet ten einde. De geallieerde bezetting verbood na de oorlog onder meer het *Deutschlandlied* en het *Horst-Wessellied* maar zover ik weet niet

Zingende Duitse soldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Briefkaart München z.j. Verzameling van de auteur.

Hoes van de ultrarechtse lp *Deutschland, Deutschland über alles*. München, begin jaren tachtig.

‘Wenn alle untreu werden’, omdat dit van oorsprong geen nazilied was. Zo vinden we het dan ook nog na de oorlog, tot ongeveer het einde van de jaren zestig, in liedboeken van verschillende herkomst: voornamelijk in liedboeken van turners, van *Vertriebenenverbände*,³¹ maar ook in liedboeken voor kerkelijke jeugdgroepen.³² In de jaren zeventig wordt het bijna alleen nog in liedboeken van extreem-rechtse groepen en partijen gevonden, die door dit lied te zingen bewust bij de nazitijd wilden aansluiten.³³ Er zijn ook lp's waarop ‘Wenn alle untreu werden’ wordt gezongen op de melodie van het Wilhelmus. Zo nam de *schlager*-zanger Heino het in 1981 op voor zijn lp *Heimat- und Vaterlandslieder*. Deze opname komt ook voor op een lp met de titel *Deutschland, Deutschland über alles: Die*

ganze Nationalhymne und viele vaterländische Lieder, die uit het milieu van de Deutsche Volkunion³⁴ voortkomt.³⁵

Zwitserland

In Zwitserland kreeg het Wilhelmus een bijzondere betekenis. Enkele Zwitserse drukken van het lied zelf en wijsaanduidingen voor verscheidene contrafacten tussen 1585 en 1674 laten zien dat het lied daar lange tijd populair is geweest.³⁶ Eén contrafact, het lied ‘Wilhelm bin ich der Telle’, was buitengewoon succesvol en overtrof het originele Wilhelmus spoedig in populariteit. Het werd voor het eerst gedrukt in 1613. De historiciteit van de sage van Wilhelm Tell is omstreden.³⁷

34

Een ultrarechtse partij die sedert het einde van de jaren tachtig enkele succesjes bij de landdagverkiezingen wist te boeken.

35

Het venijn zit in *ganze*, d.w.z. inclusief de verboden eerste strofe. Zie de bijdrage van Holzapfel, p. 186, 195.

36

Nehlsen 1993: 172, 368-370, 430 e.v., 437 e.v., 440-445, 453. Het contrafact K-16 kende ik in 1993 alleen in een uitgave van 1611, maar intussen heb ik een druk uit 1585 gevonden (Bern, Stadt- und Universitätsbibliothek: Rar 63 [59]).

37

Uit de omvangrijke literatuur over de Tellsage noem ik slechts Ernst 1979; Labhardt 1947; Stunzi 1973.

Ein Schön neues Lied.
von dem stifter
 Eidtgnostischer Frey-
 heit Wilhelmens
 Tellen/
 in dem thon/
 wie Wilhelm Von Nassaw.

Getruckt zu Frenburg in
 Vchtlants 1 6 1 3.

Lied over Wilhelm Tell op de
 melodie van het Wilhelmus,
 Freiburg 1613. Deutsche
 Staatsbibliothek, Berlijn.

 Wil - helm bin ich der Tel - le Von hel - des muot und bluot.
 Mit mei - nem gschoß und pfei - le Hab ich die Frey - heit guot

 Dem vat - ter - landt ge bo - ren, Ver - tri - ben Ty - ran - ney,

 Ein ve - sten pundt ge - schwo - ren Handt un - ser gsel - len drey.

Het lied van Wilhelm Tell
 op de citermelodie uit het
Berchtersches Tagebuch,
 1623 (reconstructie).

Zoveel is zeker dat de sage zich in de zestiende eeuw over heel Zwitserland verspreidde.³⁸ Het lied is gedicht door Hieronymus Muheim uit Uri en vertelt het bekende verhaal van de nationale held Wilhelm Tell. Tevens roept Muheim zijn tijdgenoten op tot vrede en eendracht, gedachtig het gemeenschappelijke verleden.

Geen enkele Zwitserse druk bevat de melodie in noten. Er is alleen een handschrift met citermuziek uit 1623 waarin deze voorkomt.³⁹ Dit stukje is moeilijk te interpreteren. Ik heb geprobeerd de versie van het Wilhelmus te reconstrueren die aan de tabulatuur ten grondslag ligt⁴⁰ en deze instrumentale melodie gecombineerd met de tekst uit 1613 (zie muziekvoorbeeld).

De uitzonderlijke populariteit van het *Tellenlied* kan men aflezen aan de ruim veertig drukken van het lied zelf en aan de 25 contrafacten die konden worden gevonden. Het lied bleef gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw algemeen bekend.⁴¹ Dit is te verklaren uit de omstandigheid dat in Zwitserland, evenals in de Nederlanden, rond 1600 het bewustzijn ontstond van een eigen natie buiten het Duitse Rijk. 'Wilhelm bin ich der Telle' brengt een gemeenschappelijk verleden in herinnering en roept tegelijkertijd op tot eendracht in een tijd van binnenlandse conflicten; zo kan het als de uitdrukking van een nieuw nationaal gevoel van de Zwitsers worden geïnterpreteerd. Anderszijds herbergt de mythe over Tell een stevige portie revolutionaire springstof doordat de held als voorbeeld van het verzet tegen de overheid kon worden beschouwd. Dit gaf aanleiding tot actuele politieke contrafacten van het lied ten tijde van de Bau-

ernkrieg van 1653, waarin door de economische malaise geteisterde boeren tegen het wettig gezag in opstand kwamen.⁴² Deze liederen speelden een aanzienlijke rol in de politieke strijd.⁴³ De overheid verbood ze dan ook en vervolgde de auteurs.⁴⁴

Luxemburg

Over de receptie van het Wilhelmus vóór de negentiende eeuw is niets bekend. In 1815 werd het hertogdom aan het nieuw gevormde Koninkrijk der Nederlanden toegeedeeld, en tot 1890 was de Nederlandse koning tevens groothertog van Luxemburg. Traditioneel werd de vorst in Nederland bij een bezoek in het land verwelkomd op de tonen van het Wilhelmus, en wel in de vorm van de in de negentiende eeuw gebruikelijke Prinsenmars.⁴⁵ Er zijn getuigenissen dat dat in Luxemburg ook zo ging. Toen in 1890 een andere tak van het huis Nassau het regentschap aanvaardde, werd de muzikale traditie overgenomen. Sindsdien geldt het Wilhelmus als de hymne van het Luxemburgse vorstenhuis en wordt het bij het verschijnen van het vorstelijk paar in het openbaar instrumentaal uitgevoerd. Evenals in Denemarken is daar dus de praktijk dat er naast het officiële volkslied (*Ons Hemecht*) nog een lied bestaat, de vorstenhymne.

Luxemburg heeft de overgang naar de versie van Valerius, die in Nederland nu zo'n honderd jaar in gebruik is, niet mee-gemaakt. Daar wordt dus nog steeds de Prinsenmars gespeeld, zoals in Nederland traditie was in de negentiende eeuw.

Zoals gezegd bestaat het Wilhelmus in Luxemburg hoofdzakelijk in instrumentale

38

Ernst 1979: 11-16.

39

Nehlsen 1993: 105-107. De citer of cister was een luitachtig instrument met metalen snaren, onder meer te zien op schilderijen van Jan Steen en Johannes Vermeer.

40

Nehlsen 1993:

134-139.

41

Er is nog geen volledige en betrouwbare bibliografie van de drukken van het *Tellenlied*. De lijst met drukken in het artikel van Hanns in der Gand (1946) is onnauwkeurig en onvolledig. Tot nu toe heb ik 41 drukken gevonden, waarvan ongeveer de helft gedateerd is: 1613, 1619, 1628, 1633, 1635, 1640, 1673, 1674, 1685, 1686, 1698, 1708 (twee drukken), 1711, 1728, 1731, 1740, 1765, 1768.

42

De malaise volgde op de Dertigjarige Oorlog, die de Zwitserse boeren een zekere welstand had bezorgd.

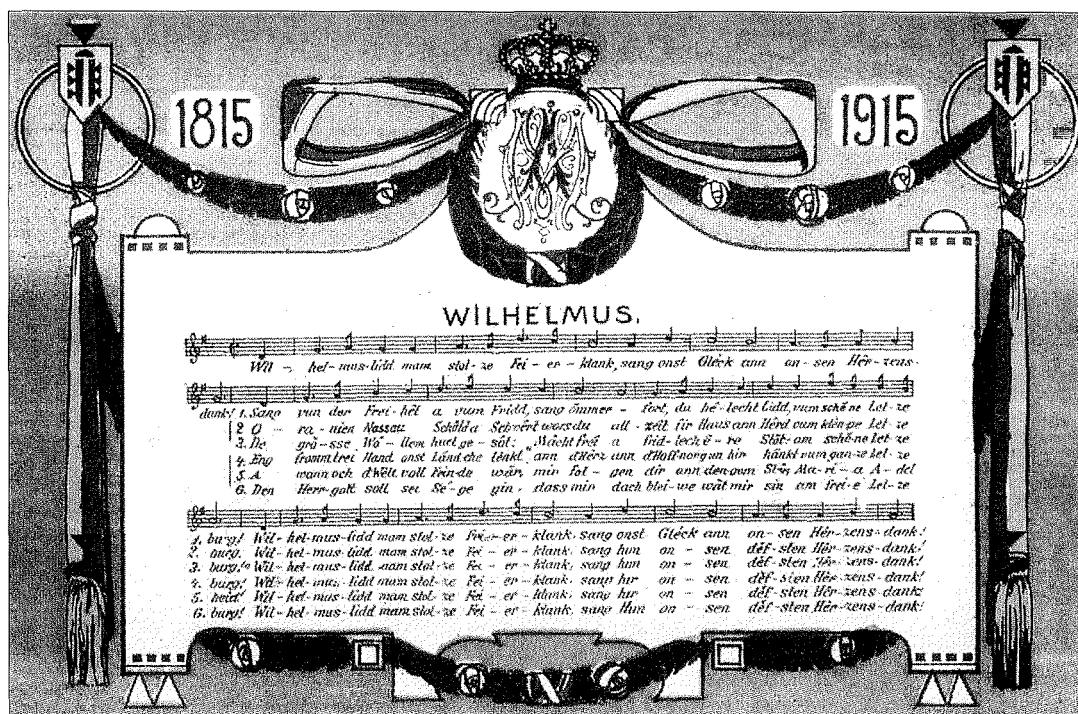
Vooral in de kantons Luzern en Bern gingen de boeren over tot gewapend verzet tegen overheidsmaatregelen. Dit kon slechts door de gezamenlijke inspanning van alle kantons gebroken worden.

43

Hostettler 1983.

44

Ibidem, 16.

Briefkaart met een Luxemburgse navolging van het Wilhelmus, 1915. Bibliothèque Nationale, Luxemburg.

vorm. Er zijn evenwel ook Luxemburgse teksten. De oudste daarvan is een loflied op het Wilhelmus, dat op een briefkaart uit 1915 bewaard is gebleven.⁴⁶ De eerste strofe van de moeilijk te ontcijferen tekst luidt (voor de gehele tekst zie bijlage):

Wilhelmuslidd mam stolze Feierklank,
sang onst Gléck ann onsen Hêrzensdank!
Sang vun der Freihêt a vum Fridd,
sang ömmerfort, du hêlecht Lidd,
Wilhelmuslidd mam stolze Feierklank,
sang onst Gléck ann onsen
Hêrzensdank!⁴⁷

Een auteur wordt niet genoemd, maar het betreft de bekende dialectdichter Wilhelm Goergen, die in 1939 een gewijzigde versie van *De Wilhelmus* publiceerde.⁴⁸

Veel succes lijken Goergens teksten op de melodie van het Wilhelmus niet te hebben gehad. Anders staat het daarentegen met een tweede tekst, die kort na de Eerste Wereldoorlog werd geschreven door de dichter-politicus Nikolaus Welter met expliciet een hymne voor het huis Nassau voor ogen.⁴⁹ Deze versie werd voor het eerst uitgevoerd op 23 januari 1920 door het koor van de Dom van Luxemburg. In hetzelfde jaar werd deze ook gedrukt.⁵⁰ Welters Wilhelmus staat in de meeste Luxemburgse liedboeken met de melodie van het Wilhelmus. Het lijkt er echter op dat deze tekst maar zelden gezongen werd, en als het al gebeurde, dan door mannenkoren. Een gedenkwaardige gezongen uitvoering vond plaats op 15 april 1945, toen in de dom de bevrijding van de Duitse

De Wilhelmus
van Nik Welter
(Luxemburg
1920).

De Wilhelmus

E neit Lidd op eng al Weis

vun

Nik WELTER

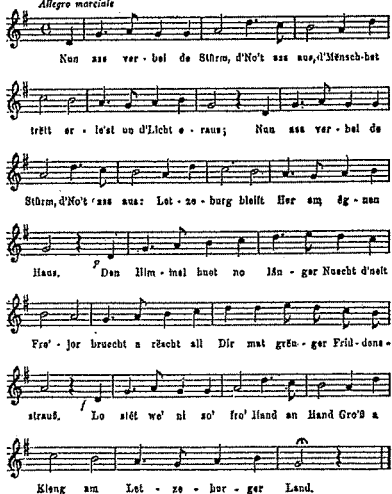

De Wilhelmus.

Erste Ausgabo

Text vun Nik WELTER.

Allegro marciale

Dreckerel: Linden-Janzen 1920

bezetting werd gevierd.⁵¹ Net als in Nederland was het Wilhelmus op dat moment het klinkende symbool van een bevrijd volk.

Besluit

Wanneer men de geschiedenis van het Wilhelmus buiten Nederland overziet, wordt men verrast door de uitwerking die het lied lange tijd heeft gehad in verschillende landen. Aan de ene kant berust deze op de onverbreekelijke verbondenheid met de Nederlandse Opstand. Het lied gold als symbool van de succesvolle strijd tegen tirannie en intolerantie, en vóór staatkundige onafhankelijkheid. Zo kon het in Duitsland een politiek partijlied worden.

In Zwitserland zag men in de succesvolle Nederlandse Opstand een parallel met de eigen staatsvorming. Het hergebruik van het lied van de Nederlandse Willem voor de Zwitserse Wilhelm is symbolisch voor de Zwitserse sympathie met het volk aan de Noordzee.

Aan de andere kant kan een zo langdurige en brede populariteit van een lied niet los worden gezien van de muzikale kwaliteiten van de melodie. In verbinding met de tekst van het Wilhelmus werd een attractieve melodie van Franse oorsprong als het ware opgeladen met buitenmuzikale inhouden en populaire ideeën, met een bijzondere liedgeschiedenis als gevolg. Het Wilhelmus verdient daarom behalve als nationale hymne van Nederland ook aandacht als internationaal fenomeen.

Vertaling: Louis Peter Grijp

45
Zie p. 27, 47-49.
46

Het betreft eigenlijk een serie van twee bijna identieke briefkaarten, die dezelfde tekst bevatten. Het enige verschil is dat de ene onder de kroon het monogram M A toont en de andere een portret van Maria Adelheid. De laatste versie is afgebeeld bij Ulveling 1990: 21. Exemplaren van beide briefkaarten bevinden zich in de Bibliothèque Nationale te Luxemburg, zonder signatuur, inventarisnummers 00445 en 004650.

47
Vertaling: Wilhelmuslied met de trotse klank van vuur, bezing ons geluk en de dank van ons hart! Bezing de vrijheid en de vrede, zing aldoor, gij heilig lied van schoon Luxemburg! Wilhelmuslied enzovoort.

48
Deze versie is bewaard in Goergens dichtbundel *Fre' jobs-ble'en a Wanterflacken*, 28.

49
Thorn 1970; Nehlsen 1993: 466-467.

50
Welter 1920.

51
Deze historische opname staat op de lp *Albert Leblanc: E Liewe fir d'Musek*, Luxemburg: RTL 1984.

Bijlage

Vertaling (met dank aan Paul Ulveling):

WILHELMUS

1 Wilhelmuslidd mam stolze Feierklank, sang onst Gléck ann onsen Hêrzensdank! Sang vun der Freihêt a vum Fridd, sang ömmerfort, du hêlecht Lidd, vum schêne Letzeburg! Wilhelmuslidd mam stolze Feierklank, sang onst Gléck ann onsen Hêrzensdank! 2 Wilhelmuslidd <i>enz.</i> Oranien Nassau Schöld a Schwêrt wars du allzeit fir Haus ann Hêrd vum klènge Letzeburg. Wilhelmuslidd <i>enz.</i> 3 Wilhelmuslidd <i>enz.</i> De grösse Wöllem huet gesôt: 'Mâcht freî a fridlech êre Stôt: am schêne Letzeburg!' Wilhelmuslidd <i>enz.</i> 4 Wilhelmuslidd <i>enz.</i> Eng fromm trei Hand onst Ländche lenkt, ann d'Herz ann d'Hoffnong un hir hänkt vum ganze Letzeburg! Wilhelmuslidd <i>enz.</i> 5 Wilhelmuslidd <i>enz.</i> A wann och d'Welt voll Feinde wär, mir folgen dir ann dengem Stêr, Maria Adelheid! Wilhelmuslidd <i>enz.</i> 6 Wilhelmuslidd <i>enz.</i> Den Herrgott soll sei Sége gin, dass mir dâch bleiwe wât mir sin am freie Letzeburg! Wilhelmuslidd <i>enz.</i>	1 Wilhelmuslied met de trotse klank van vuur, bezing ons geluk en de dank van ons hart! (refrein) Bezing de vrijheid en de vrede, zing aldoor, gij heilig lied van schoon Luxemburg! Wilhelmuslied <i>enz.</i> 2 Wilhelmuslied <i>enz.</i> Oranje Nassau, schild en zwaard zijt gij altijd geweest voor huis en haard van klein Luxemburg. Wilhelmuslied <i>enz.</i> 3 Wilhelmuslied <i>enz.</i> De grote Willem heeft gezegd: 'Voert in vrijheid en vrede uw huishou- ding in schoon Luxemburg!' Wilhelmuslied <i>enz.</i> 4 Wilhelmuslied <i>enz.</i> Een vrome, trouwe hand wenkt ons landje, daaraan hangen hart en hoop van gans Luxemburg. Wilhelmuslied <i>enz.</i> 5 Wilhelmuslied <i>enz.</i> En ook al is de wereld vol vijanden, wij volgen u en uw ster, Maria Adelheid! Wilhelmuslied <i>enz.</i> 6 Wilhelmuslied <i>enz.</i> De Here God zal zijn zegen geven dat wij toch blijven wat wij zijn, een vrij Luxemburg! Wilhelmuslied <i>enz.</i>

Literatuur

- Benzing, Josef, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet* (tweede druk, Wiesbaden 1982)
- Bruin, Martine de, 'Bevoren boekjes. Een geuzenliedboek van 1577-78 en andere vondsten', in: F. Willaert (red.), *Veelderhande liedekens. Studies over het Nederlandse lied tot 1600* (Leuven 1997) 74-102
- Erk, Ludwig, en Franz M. Böhme, *Deutscher Liederhort*. Deel III (tweede druk, Leipzig 1925)
- Ernst, Fritz, *Wilhelm Tell als Freiheitsymbol Europas* (Zürich 1979; eerste druk 1936)
- Funk-Hennigs, Erika, 'Welche Rolle spielt die Musik bei den Rechtsextremisten in der Bundesrepublik Deutschland?', *Musikpädagogische Forschungen* 9 (1988) 91-117
- Gand, Hanns in der, 'Das Muheimische Tellenlied', *Zuger Neujahrsblatt* (1946) 31-40
- Hensel, Walther, *Das Aufrecht Fähnlein* (3. u. 4. Tausend, Augsburg 1923)
- Hostettler, Urs, 'Die Lieder der Aufständischen im Grossen Schweizerischen Bauernkrieg von 1653', *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 79 (1983) 16-41
- Koepp, Johannes, 'Die Kernlieder für die oberen vier Jahrgänge der Volksschule', *Völkische Musikerziehung* 5 (1939) 129-135
- Koch, L., 'De Duitsche invloed op het Wilhelmus van Nassouwe', *De nieuwe taalgids* 26 (1932) 113-119
- Kurzke, Hermann, *Hymnen und Lieder der Deutschen* (Mainz 1990)
- Labhardt, Ricco, *Wilhelm Tell als Patriot und Revolutionär* (Bazel 1947)
- Maljaars, Abraham, *Het Wilhelmus: auteurschap, datering en strekking* (Kampen 1996)
- Mann, Golo, *Wallenstein* (derde druk, Frankfurt/M. 1971)
- Meier, John (red.), *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien*. Deel I (Berlijn 1935)
- Nehlsen, Eberhard, 'Eine bisher nicht bekannte Fassung des Wilhelmusliedes', *De nieuwe taalgids* 78 (1985) 214-223
- Nehlsen, Eberhard, *Wilhelmus von Nassauen. Studien zur Rezeption eines niederländischen Liedes im deutschsprachigen Raum vom 16. bis 20. Jahrhundert* (Hamburg/Munster 1993)
- Nehlsen, Eberhard, 'Liedpublizistik des Dreißigjährigen Krieges', in: Klaus Bußmann en Heinz Schilling (red.), *1648 - Krieg und Frieden in Europa, Katalog zur Europaratsausstellung* (in druk)
- Stunzi, Lilly, *Tell: Werden und Wandern eines Mythos* (Bern/Stuttgart 1973)
- Thorn, Albert, '50 Jahre "Zwe Kinnekskanner"', *Luxemburger Wört*, 22 januari 1970 (*Die Warte* nr. 3/878)
- Ulveling, Paul, 'Les deux "Wilhelmus"', in: *100 Joer Lëtzebuurger Dynastie* (Luxemburg 1990) 18-21
- Welter, Nik, *De Wilhelmus: E neit Lidd op eng al Weis* (Luxemburg 1920)